

Ірина ВАЛІГУРСЬКА (*Київ*)

Проблема соціальної взаємодії в суспільствах європейської реставрації XVII–XX століть

Взаємодія в суспільстві між різними соціальними групами та класами суттєво впливає на стабільність та стійкість реставрованої монархії.

Необхідно зазначити, що перед сучасною українською історичною наукою відкрилася можливість дослідження соціальних проблем через призму альтернативних до марксизму методологій історії, що дає змогу під іншим кутом зору подивитися на процеси, які відбувалися в історії Європи, а зокрема під час відновлення монархічних форм правління.

Застосування для дослідження проблеми соціальної взаємодії в суспільствах Європейської Консервативної Реставрації¹ теоретичних розробок німецького соціолога Карла Маннгейма², дозволить нам підійти до даної проблеми з точки зору традиційного консерватизму³ та зробити ще один крок на шляху до інтеграції української історії в світову, порівнявши Гетьманат П. Скоропадського з аналогічними явищами в історії Європи.

Стосовно історіографії проблеми соціальної взаємодії в суспільствах Європейської Консервативної Реставрації XVII–XX століть, то слід зазначити, що як цілісне явище вона розглядається вперше, але існують історичні дослідження, присвячені окремим складовим проблеми соціальної взаємодії під час кожного конкретного явища відновлення монархії у Європі. Загалом історіографію досліджуваної проблеми можна поділити за методологічними підходами на дореволюційну⁴, марксистську⁵, а також виокремити дослідження представників нового покоління

„школи Анналів”⁶. В роботі використано останні дослідження українських істориків, присвячені такому історико-політичному явищу як Гетьманат Павла Скоропадського⁷.

Автор даної статті має на меті зупинитися на з’ясуванні таких аспектів проблеми:

- аналіз соціальної бази у кожному конкретному випадку реставрації;
- наявність соціальних протиріч та спроби їх врегулювання;
- ефективність подолання соціальних конфліктів та шляхи досягнення суспільного консенсусу;
- вплив соціального фактора на стабільність Європейської Консервативної Реставрації XVII–XX століть.

Ми розглянемо взаємодію соціальних груп та класів під час реставрації монархії в Англії 1660 року, Франції 1814/1815 років, Іспанії 1975 року, а також таке явище консервативної революції в Україні, як Гетьманат П. Скоропадського 1918 року.

Необхідно зазначити, що згідно з теорією К. Маннгейма, під соціальним класом слід розуміти соціальну групу, всі члени якої мають можливість отримати однаковий доступ до багатств нації, можливості набуття соціальної поваги (статусу) та кар’єрного росту, а також спільну класову свідомість, яка є ознакою інтегрованого класу⁸. Відповідно, значення цієї дефініції для обраної нами у цій статті теми є визначальним, бо узгоджувати інтереси різних класів – за К. Маннгеймом, слід, насамперед, у сфері свідомості, яка є основою для погодження різних можливостей отримання доступу до багатств нації, який визначає економічну поведінку і спільну класову свідомість та спільне визначення своєї ролі, і, як результат, групову ідеологію⁹.

Розпочнемо розгляд взаємодії соціальних класів з реставрації Стюартів у Англії 1660 року.

Під час Революції Індивідуалістської республіки та Протекторату соціальні межі між аристократією та джентрі почали розмиватися швидше ніж під час правління перших Стюартів. Джентрі в містах отримали більше можливостей для реалізації успішної кар’єри, росту соціального статусу, особливо у місцевих органах управління¹⁰, але спільної свідомості між аристократією та джентрі про-

тягом другої половини XVII століття не було вироблено. Хоча джентрі намагалися поєднати себе з земельною аристократією шляхом укладення шлюбів та наслідування у сфері побуту¹¹, але часто не сприймали стиль життя та цінності земельної аристократії¹², що дозволяє вести мову про відсутність інтегрованості у єдиний клас. Джентрі, як соціальна група мала ознаки спорідненості і з буржуазією, в основному завдяки бізнесовим інтересам, стилю життя та цінностям.

На 1660 рік переважна більшість соціальних класів підтримала ідею відновлення традиційної форми правління. Аристократія традиційно підтримувала ідею легітимної монархії на чолі з династією Стюартів. Серед джентрі ситуація не була такою однозначною протягом 1640–1660 років, однак з відновленням монархії Стюартів, як і буржуазія та купецтво, джентрі не виступали проти відновленої монархії, сподіваючись на повернення до порядку та законності, які забезпечували можливість стабільного ведення бізнесу. Їхнім ідеалом державного устрою була обмежена монархія.

Республіканські ідеї все ще залишалися популярними серед найбільшого населення міст, яке в умовах олігархічного режиму не отримало можливостей впливу на політику реставрованої монархії¹³.

Чарльз II (1660–1685) напередодні повернення на трон Англії проголосив головні напрямки своєї політики у Бредській декларації 1660 року¹⁴. Цим документом було намічено шляхи для вирішення потенційно небезпечних соціальних питань, які могли негативно вплинути на стабільність відновленої монархії.

Так, постало питання скасування секвестру (тимчасова заборона або обмеження накладені О. Кромвелем на користування землею), від якого найбільше постраждала земельна аристократія та корона. У Бредській декларації зазначалося, що всі суперечливі питання стосовно придбання або пожалування майна розглядатимуться в судовому порядку, а парламент має забезпечити справедливе вирішення цих позовів¹⁵.

В результаті рішень парламенту секвестровані землі отримані у власність від держави були повернені попереднім власникам, а угоди купівлі-продажу між приватними особами були

визнані законними¹⁶. Таким шляхом вдалось запобігти серйозному конфлікту між землевласницькою аристократією, джентрі та буржуазією.

Принциповим для англійської монархії було питання про покарання винних у страті Чарльза I Стюарта, що могло спричинити хвилю реваншистських рухів. Чарльз II у Бредській декларації завбачливо переклав вирішення даної проблеми на Конвенційний парламент, який мав визначити винних у страті Чарльза I та їхнє покарання. Парламент засудив до смертної кари 73 підданих¹⁷. Ціною життів тих, хто не встиг емігрувати, було здобуто шлях для суспільного примирення та перекрито шлях для виникнення та розвитку потужних рухів, спрямованих на помсту за зраду ідеї вірності монархії та династії.

Під час відновлення монархії не відбулося реставрації дореволюційних соціальних зв'язків у межах Англії. Закон „Про скасування палати у справах опіки та відчужень” 1660 року встановив права приватної власності на рицарські володіння, що означало відміну всіх ленних відносин між королем та феодалними землевласниками, скасування васальної присяги та плати за допуск у володіння¹⁸.

Ситуація ускладнилася у 80-х роках, коли Джеймс II (1685–1688) спробував обмежити доступ до влади на місцях джентрі та буржуазії, які виступали за ідею обмеженої монархії. Відкрито сповідуючи католицтво, Джеймс II втратив підтримку і сквайрв-торі, на яких спирався Чарльз II¹⁹.

Політика Джеймса II стала однією з причин втрати династією Стюартів підтримки серед цих соціальних класів та реалізації ними ідеї заміни династії.

Руйнація традиційних ленних зв'язків, властивих для феодалного суспільства, стала засобом досягнення компромісу в Англії, завдяки чому вдалося уникнути прямого конфлікту між військово-феодалними та буржуазними тенденціями соціального розвитку в перші роки Реставрації.

Деяко іншим чином відбувався процес соціальної взаємодії різних класів під час реставрації династії Бурбонів у Франції 1814/1815–1830 років.

Реставрація 1814 року відбулася завдяки зовнішньому втручанню провідних монархічних держав Європи – Австрії, Англії, Пруссії та Росії, потужної соціальної підтримки в Бурбонів у Франції не було. Це спричинило необхідність розширення соціальної бази відновленої монархії серед різних класів та груп французького суспільства.

Основною опорою відновленої монархії стала земельна аристократія та католицьке духовенство, але було зроблено спробу розширити соціальну базу відновленої монархії за рахунок імперської знаті, яка походила з кіл великої промислової, фінансової буржуазії та імперського генералітету²⁰. Однак, ситуація у питанні компромісу між спадковою та імперською знаттю значно погіршилася у зв'язку з поверненням до влади Наполеона I Бонапарта в перший рік реставрації („Сто днів”). Після усунення імператора від влади силами коаліційної армії монархічних держав Європи та повторної реставрації Бурбонів у липні 1815 року дворяни-емігранти неухильно наполягають на необхідності чистки державного управлінського апарату, вважаючи, що більшість посадовців, які залишилися ще з часів Імперії, зрадили присягу, дану принципам легітимної монархії Бурбонів²¹.

Ще однією причиною неможливості злиття наполеонівської знаті та земельної аристократії, яка була основною опорою відновленої монархії, стали суттєві зміни принципів соціальної взаємодії у суспільстві, які відбулися за двадцять років відсутності легітимної династії Бурбонів на французькому престолі.

Так, змінилися принципи доступу до державних посад. Під час Імперії було створено умови для просування по службі здібних осіб з неродовитих сімей, що призвело до виникнення потужного прошарку державної бюрократії²², котра зайняла посади на які претендували і дворяни-емігранти.

Торкаючись питання соціальної бази, яку намагалися створити Бурбони для розширення власного впливу в Франції, то селяни, особливо у південних департаментах, після відміни залишків феодалізму та завдяки тяжінню до традиціоналізму та консерватизму загалом підтримали ідею відновлення монархії Бурбонів²³. У середовищі середньої та дрібної буржуазії популярними були

ідеї конституційної монархії, а надання Людовіком XVIII (1814/1815–1824) конституційної Хартії 1814 року цілком відповідало їхнім інтересам.

Серед робітників популярними залишалися республіканські ідеї, однак цей клас був вихований наполеонівським робітничим законодавством, тому не виступав проти ідеї відродження легітимної монархії, а загальна сприятлива економічна кон'юнктура протягом 1814–1829 років сприяла аполітичності робітників²⁴.

У Франції перші роки реставрації визначилися появою соціальних рухів спрямованих на помсту за заповідані під час Французької Революції злочини, свідченням чого стала друга хвиля „білого терору” (вбивства роялістами республіканців-учасників розправ над роялістськими повстанцями під час революції) у Вандеї та релігійні конфлікти між католиками та протестантами у деяких департаментах, що стало ознакою існування у суспільстві глибокого конфлікту²⁵. Намагаючись подолати існуючий конфлікт, влада залучила англійський досвід та організувала показовий процес проти „царевбивць”, серед яких 19 чоловік мав стратити військовий трибунал, а долю 38 – мав вирішити парламент²⁶. Спроба залучення чужого досвіду для вирішення французьких проблем виявилася невдалою. Страта 8 грудня 1815 року маршала Франції М. Нея (1769–1815) стала ще одним кроком на шляху до унеможливлення компромісу між провідними соціальними силами Франції під егідою легітимної монархії Бурбонів.

Ще одним важливим та потенційно небезпечним для соціальної стабільності відновленої монархії стало питання вирішення долі майна, націоналізованого під час революційних подій. У Франції до 1789 року і протягом усього XIX століття земля залишалася головною формою багатства²⁷, але в результаті революції відбулася часткова зміна власників земель²⁸. Націоналізоване майно дворян-емігрантів перейшло до рук буржуазії, котра на момент реставрації зуміла на ньому заробити капітал²⁹. Після реставрації Конституційна Хартія 1814 року визначила, що націоналізоване майно залишається в руках нових власників, що викликало незадоволення з боку дворян-емігрантів. Вони після успадкування престолу Карлом X знову підняли це питання, яке

намагався розв'язати закон від 27 квітня 1825 року. Згідно з яким, усім власникам землі, майно яких було конфісковано під час французької революції, було надано грошову компенсацію, розміри якої у 20 разів перевищували прибутки від цих земель у 1790 році. Ця сума становила 30 мільйонів франків, які мала погасити 3% рента з номінальним капіталом в 1 мільярд франків³⁰. Тому цей закон отримав назву „закону про мільярд”. Він викликав незадоволення з боку більшості власників, коштом яких мав втілитися в життя, а також через те, що найбільші суми компенсацій дісталися оточенню Карла X. Негативний резонанс у французькому суспільстві викликав і проект закону від 1826 року, який отримав назву закону „про майорат”. Він передбачав, що у випадку відсутності заповіту більша частина земель переходить у спадок до старшого сина. Основною метою даного проекту закону було зміцнити соціальні позиції великих землевласників³¹. Цей законопроект булорозцінено у французькому суспільстві, як порушення одного із здобутків революції – права рівності, тому Палата перів відхилила його.

Отже, ці всі фактори зробили нереальною реалізацію ідеї злиття „наполеонівської” та емігрантської знаті. Аристократія не могла об'єктивно сприйняти ті обставини, в яких опинилася Франція після двадцяти років відсутності Бурбонів при владі, як і буржуазія не здатна була сприйняти ідею відродження монархії „старого порядку”, а виробити спільну компромісну ідею розвитку держави вони не спромоглися. Вихід з кризової для монархії ситуації липня 1830 року був запозичений з досвіду Англії – заміна династії. Однак спроба династії Орлеанів задовольнити потреби фінансової та промислової буржуазії після вісімнадцяти років правління зазнала краху.

Для Іспанії під час реставрації монархії Бурбонів 1975 року на першому місці стояло завдання трансформації авторитарного франкістського режиму, тобто здійснення переходу до демократії, яка мала об'єднати представників всіх соціальних сил навколо монархічної ідеї Бурбонів.

Промисловий бум 60-х – початку 70-х років перетворив Іспанію в індустріально-аграрну країну³² та змінив соціальну струк-

туру іспанського суспільства, що призвело до виокремлення середнього класу, а також до зміни стилю мислення великої буржуазії, котра відчувала себе обтяженою франкістським режимом та бажала перетворень, які б дозволили їй вийти на міжнародну бізнес-арену³³.

Для Іспанії характерною була мала чисельність середньої буржуазії – 1,65% та велика кількість дрібних підприємців – 26,9% на 1982 рік³⁴.

Разом з тим, так історично склалося, що в Іспанії навіть у другій половині 70-х років ХХ століття буржуазія залишилася досить слабкою в організаційно-політичному плані, тому вона не могла виробити власних потужних політичних ідей, у тому числі і республіканського спрямування.

У соціальній структурі Іспанії найбільш чисельним був робітничий клас – 68,7% від загальної кількості населення³⁵, тому важливим для монархії у перехідний період трансформації політичного режиму було забезпечення рівноправних взаємовигідних відносин між робітниками та підприємцями.

Соціальний аспект політики „національного консенсусу” проявився у спільному виробленні „пакту Монклоа” (за назвою резиденції уряду Іспанії) та передбачав проведення прогресивної податкової реформи, демократизацію системи соціального забезпечення та встановлення над нею контролю самих працівників, демократизація системи освіти, реформи в сільському господарстві та інші соціальні заходи³⁶. Цей документ підписали всі політичні сили держави та провідні профспілкові організації. Завдяки роботі над „пактом Монклоа” вдалося закласти фундамент для вирішення проблемних питань між Іспанською конфедерацією підприємницьких організацій та профспілками, які переросли влітку 1977 року в серйозні суперечки³⁷, що сприяло досягненню компромісних соціальних та політичних сил, хоча всі заходи передбачені пактом не були повністю втілені в життя³⁸.

Після реставрації головний тягар досягнення компромісу в суспільстві взяв на себе король. Для Хуана Карлоса I головним завданням стала необхідність об'єднання під егідою монархії усіх політичних та соціальних сил та груп. Лише монархія могла

реалізувати цю ідею, адже король з одного боку став спадкоємцем Ф. Франко, і тому отримав підтримку з боку поміркованих прихильників франкізму – чиновників, великих промисловців, фінансистів, військових³⁹, а, з іншого боку, він був представником легітимної династії та покоління, яке не брало участі у Громадянській війні 1936–1939 років, що забезпечило об'єднання навколо особи Хуана Карлоса I всіх зацікавлених у подоланні цього розколу.

В Іспанії не було серйозного конфлікту між соціальними класами, але на 1975 рік ще не вдалося повністю подолати руйнівні наслідки Громадянської війни 1936–1939 років, яка тривалий час розділяла суспільство на два табори, „дві Іспанії”.

Дуже важливим було те, що іспанській монархії на початковому етапі свого відновлення вдалося запобігти появі потужних рухів, які б вимагали покарання винних у масових репресіях під час перебування при владі Ф. Франко⁴⁰. Це стало можливим завдяки позиції, яку зайняв Хуан Карлос I – своєрідного арбітра, який узгоджує інтереси різних соціальних сил та виступає за необхідність досягнення „національного консенсусу” в межах Іспанії⁴¹.

У Іспанії традиційна форма правління стала об'єднуючим чинником для всіх соціальних груп та класів, але королю довелося піти на компроміс із буржуазією та адаптувати її концепції державного розвитку з монархічною формою правління.

Найскладнішою була ситуація взаємодії соціальних класів та груп під час відновлення Гетьманату в квітні 1918 року.

Гетьманат було відновлено за сприяння німецьких сил, які перебували на території України. Вони потребували відновлення приватної власності та вільного підприємництва для налагодження ефективного виконання зобов'язань взятих урядом Української Народної Республіки (УНР) згідно з Брестським мирним договором 1918 року. Одночасно, в Україні частина соціальних класів була незадоволена політикою Центральної Ради та прагнула відновлення дореволюційних соціально-економічних принципів взаємодії суспільства, серед цих соціальних класів і виникла ідея ліквідації УНР. Реставрацію Гетьманату реалізували військові,

за підтримки великих землевласників, котрі походили зі старовинних шляхетських та козацько-старшинських українських родів. Саме серед цих соціальних груп зберігалася ідея відновлення гетьманської влади.

Разом з тим, у середовищі великої торгівельної, промислової та фінансової буржуазії існувало незадоволення крайньою соціалістичною політикою УНР, тому вони підтримували політику Гетьмана по відродженню приватної власності, але не розуміли та не розділяли самої суті традиційної форми правління.

Соціальна ситуація в Україні того часу була надзвичайно складною. Одним з найважливіших питань того часу було питання соціалізації землі, проголошеної Центральною Радою, від якої постраждали великі землевласники, оскільки селянство „розуміло соціалізацію землі як відібрання безплатно землі у панів”⁴² та вважало цілком законним розподіл землі на свою користь, який фактично вже відбувся, та сподівалося на законодавче його закріплення⁴³. Складна ситуація вимагала вироблення ефективної аграрної реформи, але проекти реформ В. Колокольцева та В. Леонтовича не задовольняли а ні селян, ані великих земельних власників⁴⁴.

Заможні селяни-власники були занепокоєні рішеннями Центральної Ради, що призвело до підтримки ними на початковому етапі Гетьманату, який гарантував недоторканість права приватної власності. П. Скоропадський розраховував саме заможне селянство зробити основною опорою своєї влади⁴⁵. Саме заможні селяни позитивно сприйняли аграрне законодавство Гетьманату, яке відкрило їм доступ до придбання землі⁴⁶.

Представники німецької та австро-угорської армії були зацікавлені в збереженні великого землеволодіння, тому часто силою, самостійно без відома уряду та Гетьмана повертали захоплену землю попереднім власникам, що значно розхитувало стабільність гетьманського режиму⁴⁷. Цей конфлікт став однією з причин подальшого розгортання протягом 1918 року селянського повстанського руху, який асоціював Гетьманат з окупаційними силами та виступав проти відродження великої земельної власності. До повстанського селянського руху на Київщині, Катери-

нославщині, Поділлі приєдналися і представники Вільного козацтва, яке стало ініціатором збройного опору владі Гетьмана⁴⁸, яка ліквідувала опозиційне Вільне козацтво та почала розробку проектів відродження козацтва на основі історичних традицій та досвіду українського народу.

П. Скоропадський вважав за необхідне створити з селян-власників козацький стан, який був би особисто відданий Гетьману, але цю ідею не вдалося вчасно реалізувати через незацікавленість представників уряду⁴⁹ та через відсутність єдиної моделі відродження козацтва, оскільки існувала паралельно ідея І. Полтавця-Остряниці, який бачив відроджене козацтво як нову загально хліборобську політичну організацію⁵⁰.

Промислова та фінансова буржуазія не бажала йти на компроміс із робітництвом, котре перебувало під впливом крайніх соціалістичних ідей. Спроби гетьманських урядів законодавчо регламентувати відносини між підприємцями та робітниками не призвели до суттєвого успіху, що стало причиною суттєвого послаблення позицій Гетьманату в робітничому середовищі і звуження соціального підґрунтя режиму П. Скоропадського⁵¹.

Таким чином, Гетьманові не вдалося створити умови для загального соціального консенсусу та об'єднати навколо ідеї відродження Гетьманату більшість народу України. Досить сильним був вплив на ситуацію і зовнішнього чинника – підтримка окупаційними силами великих землевласників та промисловців стала одним з чинників, який завадив нормальному розвитку соціальних відносин у рамках Гетьманату П. Скоропадського, не дозволивши сформувати широку соціальну базу, що призвело до ліквідації влади Гетьмана разом з відходом окупаційних сил.

Підсумовуючи наш аналіз проблеми соціальної взаємодії в суспільствах Європейської Консервативної Реставрації XVII–XX століть слід насамперед зазначити, що механізм соціальної взаємодії, у взятих нами явищах відродження монархічної форми правління, узгоджується із схемою К. Маннгейма: усвідомлення – доступ до багатств нації – можливості набуття рівного статусу. Розшифровуючи цей механізм відповідно до поставлених питань даної статті, необхідно зазначити, що основною соціаль-

ною опорою реставрації під час відродження монархії Стюартів у Англії та Бурбонів у Франції та Гетьманату П. Скоропадського в Україні виступила спадкова землевласницька аристократія. Важливу роль у відродженні монархії відіграла і підтримка військових, але в Англії вдалося вирішити це питання внутрішніми силами, тоді як в Україні та Франції втрутилися зовнішні військові сили.

Під час реставрації Стюартів у Англії та Бурбонів в Іспанії вдалося запобігти розгортанню соціальних конфліктів, тоді як у Франції під час реставрації Бурбонів та особливо в Україні під час відродження Гетьманату не вдалося ефективно владнати існуючі соціальні суперечності.

Важливим фактором впливу на стабільність відновленої монархії у кожній з держав була проблема взаємодії аристократії та буржуазії у суспільствах реставрації. Так, у Англії під час правління Джеймса II існувало небажання поєднувати буржуазні та військово-феодальні принципи розвитку суспільства під егідою династії Стюартів, що спричинило її усунення від правління та воцаріння Стюарто-Оранської гілки династії. У Іспанії вдалося поєднати військово-феодальні та буржуазні принципи розвитку суспільства за рахунок поступок з боку аристократії та об'єднати суспільство навколо ідеї легітимної демократичної монархії. У Франції під час реставрації Бурбонів подібного компромісу досягнути не вдалося, що призвело спочатку до заміни монархії, а потім і до її ліквідації та проголошення Другої республіки.

Проаналізувавши ці явища відродження монархії в Європі протягом XVII–XX століть, можна стверджувати, що налагодження конструктивної, компромісної та ефективної взаємодії між різними соціальними класами та групами в межах реставрованих монархій стало одним з чинників, який сприяв стабільності та тривалості відновленої монархії.

¹ Європейська Консервативна Реставрація XVII–XX століть – феномен консервативної революції, що втілюється в життя традиційною консервативною елітою, з метою відродження традиційної форми державного правління, яка відповідає світоглядним уявленням та традиційним цін-

ностям цієї еліти. До складу даного історико-політичного феномену входять явища відновлення монархії у державах Європи протягом 1660–1975 років.

² *Mannheim K. Systematic Sociology: an introduction to the study of society.* Edited by J.S. Eros and W. A. C. Stewart. – London 1959; *Мангейм К. Избранное. Социология культуры* – Пер. Л. Ф. Вольфсон, А. В. Дранов. – М.; СПб., 2000. – 501 с.; *Мангейм К. Диагноз нашего времени.* Пер с нем. и англ. – М., 1994. – 702 с.

³ *Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX століть* – К., 2002. – С. 337; *Потульницький В. А. Український консерватизм як ідеологічна і соціально-політична передумова становлення 2-го Українського гетьманату: основні напрямки і концепції (1789–1914)* // Український консерватизм та гетьманський рух / Вісник Київського Державного Лінгвістичного Університету – Випуск № 4. – К, 2000. – С. 68.

⁴ *Грегар Л. История Франции XIX века.* В 3 томах. – М., 1896; *Каррель А. История контрреволюции в Англии при Карле II и Якове II.* – СПб., 1866. – 383 с.; *История XIX века.* В 8 томах. Под ред. Лависса и Рамбо. Пер. с фр. – М., 1938–1939. – Т. 3. – М., 1938. – 631 с.

⁵ *Тарле Е. В. Рабочий класс во Франции в первые времена машинного производства. От конца Империи до восстания рабочих в Лионе.* – М.; Л., 1928; *Трунский Ю. Г., Шарифуллин Р. Х. Аграрный вопрос в буржуазных революциях XVII–XX вв. в Западной Европе и США* // Аграрно-крестьянский вопрос за рубежом в новое и новейшее время. Сборник научных трудов – Казань, 1983. – С. 184–208; *Хенкин С. М. Испания после диктатуры: социально-политические проблемы перехода к демократии* – РАН, М., 1993. – 197 с.

⁶ Forster Robert *The French Revolution and the new elite, 1800–1850* // *The American and European revolution, 1776–1848: sociopolitical and ideological aspects.* Edited with Introduction by Jaroslav Pelenski. – University of Yowa press, 1980. – P. 182–207; *Rodger N. A. M. Honor and duty at sea, 1660–1815* // *Historical research.* – 2002. – Vol. 75. – № 190. – P. 425–448; *Ruggiu F.-J. The urban gentry in England, 1660–1780: a French approach* // *Historical research.* – 2001. – Vol. 74. – № 185. – P. 249–270.

⁷ *Андрусин Б. І. Робітнича політика гетьмана Скоропадського в контексті українського консерватизму* // Вісник КНЛУ. – 2000. – № 4. – С. 241–258; *Лободаєв В. М. Українське вільне козацтво (1917–1918 рр.).* Дис. ... канд. іст. н.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка – К., 2001. – 216 арк.; *Лозовий В. Аграрна політика уряду П. Скоропадського і селянство* // Київська Старовина. – 2005. – № 3. – С. 94–

106; *Терела Г. В. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського.* Автореф. дис... канд. іст. н. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.

⁸ *Mannheim K. Systematic sociology: an introduction to the study of society.* – London, 1957. – P. 121.

⁹ *Mannheim K. Man and Society in an Age of Reconstruction. Studies in modern Social Structure.* / translated from German by Edvard Shils. – London, 1966. – P. 99.

¹⁰ *Ruggiu F.-J. The urban gentry in England, 1660–1780: a French approach.* // *Historical research.* – 2001. – Vol. 74. – № 185. – P. 260.

¹¹ *Ibidem.* – P. 249.

¹² *Ibidem.* – P. 252.

¹³ *Лабутина Т. Л. Политическая борьба в Англии в период реставрации Стюартов 1660–1681.* – М., 1982. – С. 62.

¹⁴ *Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX веков* / Под ред. и с предисл. П. Н. Галанзы. – М., 1957. – С. 114–115.

¹⁵ *Конституционные и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX веков Англии, США, Франции, Италии, Германии.* Сб. документов. Под ред. П. Н. Галанзы – М., 1957. – С. 115.

¹⁶ Там же.

¹⁷ *Лабутина Т. Л. Политическая борьба в Англии в период реставрации Стюартов ...* – С. 162.

¹⁸ *История Европы. С древнейших времен до наших дней.* В 8 т. – М., 1988. – Т. 4. – М., 1994. – С. 127; *Трунский Ю. Г., Шарифуллин Р. Х. Аграрный вопрос в буржуазных революциях XVII–XX вв. ...* – С. 190.

¹⁹ *Мортон А. Л. История Англии.* – М., 1950. – С. 231.

²⁰ *Forster R. The French Revolution and the “new” elite ...* – P. 200.

²¹ *Бутенко В. А. Вторая реставрация Бурбонов «бесподобная» палата* // *Вестник Европы.* – 1913. – № 3. – С. 153.

²² Forster Robert *The French Revolution and the “new” elite ...* – P. 195.

²³ *Ревякин А. В. Французские династии: Бурбоны, Орлеаны, Бонапарты* // *Новая и новейшая история.* – 1992. – № 4. – С. 87.

²⁴ *Тарле Е. В. Рабочий класс во Франции ...* – С. 198.

²⁵ Spitzer Alan B. *The ambiguous heritage of the French Restoration the distant consequences of the Revolution and the daily realities of the Empire.* // *The American and European revolution, 1776–1848: sociopolitical and ideological aspects.* Edited with Introduction by Jaroslav Pelenski. – University of Yowa press – 1980. – P. 210.

²⁶ *История XIX века. ...* – С. 99.

²⁷ Forster Robert. *The French Revolution and the “new” elite ...* – P. 184.

²⁸ Барг М. А., Черняк Е. Б. Революции европейского масштаба в процессе перехода от феодализма к капитализму (XVI–XIX вв.) // Новая и новейшая история. – 1988. – № 3. – С. 55–77.

²⁹ Коротков С. Н. О роли национализированных имуществ в „рождении” новой буржуазии // Французская революция XVIII века: экономика политика, идеология – Отв. ред. Г. С. Кучеренко – М., 1988. – С. 109.

³⁰ История XIX века... – С. 130.

³¹ Там же. – С. 131–132.

³² Годлевська В. Ю. Перехід від авторитаризму до демократичного суспільства Іспанії (1960–1982 роки). Дис. ... канд. іст. наук Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського – Вінниця, 2006. – С. 87.

³³ Хенкин С. М. Испания после диктатуры... – С. 41.

³⁴ Страны Южной Европы в современном мире... – М., 1989. – С. 93.

³⁵ Там же. – С. 91.

³⁶ Современная Испания / Авилова А. В., Акимов В. С., Баранова Т. Н. и др. – М., 1983. – С. 32.

³⁷ Страны Южной Европы в современном мире... – С. 147.

³⁸ Современная Испания. – С. 88.

³⁹ Хенкин С. М. Испания после диктатуры... – С. 48.

⁴⁰ Там же. – С. 90.

⁴¹ Там же. – С. 48.

⁴² Лисяк-Рудницький І. IV Універсал та його ідеологічні попередники // Історичні есе: В 2 т. – К., 1994. – Т. 2. – К., 1994. – С. 14.

⁴³ Лозовий В. Аграрна політика уряду П. Скоропадського... – С. 99.

⁴⁴ Терела Г. В. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського... – С. 12.

⁴⁵ Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 50–51.

⁴⁶ Терела Г. В. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського... – С. 12.

⁴⁷ Зеньковский В. Пять месяцев у власти. Воспоминания – М., 1995. – С. 124.

⁴⁸ Лободаєв В. М. Українське Вільне козацтво... – С. 192.

⁴⁹ Скоропадський П. П. Спогади. – С. 49–50.

⁵⁰ Лободаєв В. М. Українське Вільне козацтво... – С. 185.

⁵¹ Андрусишин Б. І. Робітнича політика гетьмана Скоропадського... – С. 256.